Chap-1

प्रथमोऽध्यायः

(परिचयात्मकः)

१.१. संस्कृतवाङ्मये वाल्मीकिरामायणस्य महत्त्वम् । २–१९

१.२. रामायणे वर्णितविषयाः । २०–२५

१.३. रामायणस्य कर्ता, उद्भवः, स्वरुपञ्च । २६–४३

(प्रथमोऽध्याय:)

१.१. "संस्कृतवाङ्मये वाल्मीकिरामायणस्य महत्त्वम्"

(प्रथमं संस्कृतवाङ्मयस्य परिचय:)

संस्कृतभाषा देवभाषा कथ्यते। संस्कृतभाषायां मानवसंस्कृतेरितिहासः सुरक्षितोऽस्ति। इयं संस्कृतभाषा सर्वाभ्यः भाषाभ्यः प्रकारे विस्तारे च महती, सौन्दर्ये विचारपवित्रतायां चान्यूना विद्यते। सत्यपि मन्दतमे विकासक्रमे क्रमोपनते च बाधासमुदये इतिहासारम्भसमयत एव् संस्कृतभाषा विश्वस्यान्यासां भाषाणां समतां कुर्वती समायाति। अन्याभिर्विश्वस्य भाषाभिरस्याः प्रतिस्पर्धा गुणगणकृतैव।भारते विविधानि सामाजिकपरिवर्तनानि, धार्मिकपतनोत्थानानि, वैदेशिकाक्रमणानि च अजायन्त तथापि संस्कृतं सर्वत्र सर्वदा समभावेन व्यवहारजगत्यवर्तत।"संस्कृतम्" इति पदं 'सम्' उपसर्गपूर्वकात् 'कृ'धातुना 'क्त' प्रत्ययं योजयित्वा निर्माति सम्+कृ+क्त इति कृत्वा व्युत्पादितम्। भाषारुपार्थेऽस्य शब्दप्रयोगः प्रथमतो वाल्मीकिरामायणे एव प्राप्यते-

यदि वाचं प्रदास्यामि द्विजातिरेव संस्कृताम् ।[१]
रावणं मन्यमाना मां सीता भीता भविष्यति॥

संस्कृतभाषाया रुपद्वयम्, लौकिकं वैदिकञ्च। महाभारतकालात् पूर्वतनभाषा वैदिकभाषा, ततः प्रचारिता च लौकिकभाषा।

---

(१) वाल्मीकिरामायणम् (सुन्दरकाण्ड ५।१४)

वेदाः

को नाम वेदः? का परिभाषा ?

इत्यत्र विभिन्नैः आचार्यैः वेदस्य विभिन्नाः अर्थाः परिभाषाश्च कृता वर्तते

यथा - विद्यन्ते धर्मादयः पुरुषार्था यैस्ते वेदाः - (बृहत्प्रातिशाख्यम्)। [१]

अपौरुषेयं वाक्यं वेद - (सायणाचार्यः) [२]

प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न विद्यते ।[३]

एनं विदन्ति वेदेन तस्माद् वेदस्य वेदता॥

(ऋग्वेद्भाष्यभूमिका)

संस्कृतसाहित्ये वेदानां स्थानं सर्वोपरि विद्यते। तद्यथा ऋग्यजुसामाथर्वणः। भारते धर्मव्यवस्था वेदायत्तेव। धर्मनिरुपणे वेदस्स्वतन्त्रभावेन प्रमाणम्, स्मृत्यादयस्तु तन्मूलकतया। श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे श्रुतिरेव गरीयसी। वेदाः न केवलं धर्ममूलतयैव समादृताः अपि तु विश्वस्मिन् सर्वप्राचीनग्रन्थतयाऽपि। प्राचीनानि धर्मसमाज-व्यवहारप्रभृतीनि वस्तुजातानि बोधयितुं वेदा एव क्षमन्ते। प्रधानतया वेदो द्विविधः मन्त्ररुपो ब्राह्मणरुपश्च। मन्त्रसमुदाय एव संहिताशब्देन व्यवहृतः। ब्राह्मणरुपो वेदभागस्तु संहिताभागस्य व्याख्यारुपैव।

ब्राह्मणग्रन्थो त्रिधा विभक्तो भवति – ब्राह्मणम्-आरण्यकम्- उपनिषदश्च। यज्ञस्वरुपप्रतिपादको ब्राह्मणभागः। अरण्ये पठिताः यज्ञस्याध्यात्मिकं रुपम् विवेचयन्तो वेदभागा आरण्यकानि। उपनिषदो ब्रह्मबोधिकाः मोक्षसाधनानि, अयमेव भागो

वेदस्यान्तरुपतया वेदान्त इत्युच्यते। ब्राह्मणभागो गृहस्थानामुपयोगी, आरण्यकभागो वानप्रस्थमाश्रितानाम्, उपनिषद्भागश्च सन्यस्तानामुपयोगीत्यपि कथयितुं शक्यते।

उपनिषत्परिचयः

वेदान्ता उपनिषद इत्यभिधीयन्ते। उपनिषच्छब्दस्य रहस्यमर्थो भवति, अध्यात्मविद्यारहस्यप्रतिपादका वेदभागा उपनिषदः कथ्यन्ते। उपनिषदां संख्या १०८ कथिता। तासु दशोपनिषदः प्रसिद्धाः-ईश-केन-कठ-प्रश्न-मुण्ड-माण्डूक्य-तैतिरीय-ऐतरेय-छान्दोग्य-बृहदारण्यकोपनिषदः। उपनिषदो भारतीयाध्यात्मिकविद्याया ज्वलन्ति रत्नानि। महर्षयो यानि आध्यात्मिकतत्त्वानि ज्ञानदृशा साक्षाद् अकुर्वन् तानि सर्वाणि तत्त्वानि उपनिषत्सु वर्णितानि सन्ति।

वेदाङ्गानि

वेदस्य षड् अङ्गानि, यथोक्तम् पणिनिना स्वशिक्षायाम् -

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते।
ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते॥
शिक्षाघ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्।
तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते॥[1]

---

(१) पाणिनीयशिक्षा -४१/४२

शिक्षा

शिक्षा नाम तच्छास्त्रं येन वेदमन्त्राणामुच्चारणं शुद्धं सम्पाद्येत। वेदे स्वरस्य प्राधान्यं सर्वविदितम्, स्वरज्ञानं च शिक्षाऽऽयत्तम्, अत एवेदं शिक्षाशास्त्रं वेदाङ्गम्।

छन्दः

मन्त्राणां छन्दोवद्धतया छन्दसां ज्ञानं विना वेदमन्त्राः साधु उच्चारयितुं न शक्यते, अतश्छन्दोऽपि वेदाङ्गमवश्यं ज्ञेयम्।

कल्पः

ब्राह्मणकाले यागस्य तावान् प्रचारो जातो यत्तेषां यथावज्ज्ञानाय पूर्णपरिचयप्रदायकग्रन्थानामावश्यक्ताऽनुभूयते स्म। तामेवावश्यक्तां स्वल्पशब्दैः पूरयितुं कल्पसूत्राणि विरचितानि। कल्पसूत्राणि द्विविधानि श्रौतसूत्राणि स्मार्तसूत्राणि च। श्रुतियुक्त यागविधिप्रकाशकानि श्रौतसूत्राणि। स्मार्तसूत्राण्यपि द्विधा-गृह्यसूत्राणि धर्मसूत्राणि च।

निरुक्तम्

निरुच्यते निःशेषेणोपदिश्यते निर्वचनतया तत्तदर्थबोधनाय पदजातं यत्र तन्निरुक्तम्। निर्वचनमुखेन पदानामर्थावगमो यद्यपि व्याकरणेनापि सिद्ध्यति तथापि निरुक्तानुसारेणैव अर्था निर्वक्तव्या इत्यर्थं शास्त्रं पृथक् निर्मितम्। सम्प्रति उपलभ्यमानो ग्रन्थो यास्कस्य कृतिः।

---

१) संस्कृतसाहित्येतिहासः - आचार्य रामचन्द्र मिश्र

व्याकरणम्

भाषया लौकिकव्यवहारः चाल्यते, यदि भाषा न स्यात्, इदञ्जगत् घनान्धकारे मज्जेत्, यथोक्तं दण्डिना-

इदमन्धं तमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम् ।[१]

यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते ॥

भाषायाः शुद्धये व्याकरणावश्यकता भवत्येव। त्रिमुनिकल्पतरुकृतस्तु नव-व्याकरणानि स्मरन्ति-

ऐन्द्रं चान्द्रं काशकृत्स्नं कौमारं शाकटायनम् ।[२]

सारस्वतं चापिशलं शाकलं पाणिनीयकम् ॥

सर्वेष्वपि व्याकरणेषु पाणिनीयव्याकरणस्य प्राधान्यमस्ति।

ज्योतिषम्

इदं काल विज्ञापकं शास्त्रम्। मुहूर्तं विचार्य क्रियमाणा यज्ञादिक्रियाविशेषाः फलाय कल्पन्ते, नान्यथा, तन्मुहूर्तज्ञानञ्च ज्यौतिषायत्तम्तोऽस्य ज्यौतिषशास्त्रस्य वेदाङ्गमङ्गीकृतम्।

वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः कालानुपूर्वा विहिताश्च यज्ञा

तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं यो ज्यौतिषं वेद स वेद यज्ञान्॥[३]

---

(१) श्री दण्डिः (२) लघुत्रिमुनिकल्पतरुः (३) आर्चज्यौतिषम् -३६

पुराणानि

पुराणानां महत्त्वं धार्मिकदृष्ट्याऽधिकमस्ति। वेदविहितधर्माणां सरलसुबोधवाण्यां वर्णनाय पुराणानि व्यरचयन् महर्षिवेदव्यासः।

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्।
बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरिष्यति॥ [१]

पुराणानां नामानि तत्प्रमाणञ्च -

मद्वयं भद्वयं चैव ब्रत्रयं वचतुष्टयम्।
अनापलिङ्गकूस्कानि पुराणानि प्रचक्षते॥ [२]

श्लोकोऽयं पुराणानां नामानि संगृह्णाति।

यथा – मत्स्यपुराणम् मार्कण्डेयपुराणम् भविष्यपुराणम् भागवत्पुराणम् ब्रह्माण्डपुराणम् ब्राह्मपुराणम् ब्रह्मवैवर्तपुराणम् वामनपुराणम् वराहपुराणम् विष्णुपुराणम् वायुपुराणम् अग्निपुराणम् नारदपुराणम् पद्मपुराणम् लिङ्गपुराणम् गरुडपुराणम् कूर्मपुराणम् स्कन्दपुराणम् इत्यष्टादशत्वं सर्वावदिसिद्धम्।

---

(१) महाभारतम् (आदिपर्व)

(२) अग्निपुराणम्

“वाल्मीकीय-रामायणम्”

संस्कृतसाहित्ये रामायणपदेन वाल्मीकिविरचितं रामायणमेव प्रसिद्धम्। भारतीयै रामायणमादिकाव्यं वाल्मीकिश्च तत्कर्तृतयाऽऽदिकविरभिधीयते। रामायणात् प्राचीनः संस्कृतभाषानिबद्धः काव्यलक्षणोपपन्नः कोऽपि ग्रन्थो न श्रूयते, दृश्यते इति कथैव का?

यद्यपि संस्कृतसाहित्यादिस्रोतसि भगवति वेद एव सर्वतः प्राक्कवि-काव्य-शब्दयोश्च समुल्लेखः समुपलभ्यते "कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूः"इति , तथापि

वेदवेद्ये परे पुंसि जाते दशरथात्मजे।
वेदः प्राचेतसादासीत् साक्षाद् रामायणात्मना॥

इत्यनेनास्तिकानां चिरकालमतानुसारं वेदः यं परमात्मनं वर्णयति सो वेदवेद्यपरमपुरुषोत्तमदशरथनन्दनश्रीरामरुपेणावतीर्णस्तथा साक्षाद्वेदो हि प्रकटितो वाल्मीकिमुखाद् अत रामायणं वेदवद् प्रतिष्ठात्वमगमः। किं बहूना नात्र कस्यचित् सन्देहो यत् आदिकवि वाल्मिकिः सर्वज्ञ आसीत्, तस्य मुखात् निःसृतम् एकैकमक्षरं नालीकम्।

वस्तुतो वाल्मीकिना स्वामरवाण्यां अस्माकं पुरतः श्रीरामस्य तादृशं आदर्शमयं चरित्रं चित्रितमस्ति येन अस्मिन् कलिकाले जीवोऽपि अगम-भवार्णवं रामायणनौकया पारं यातुं शक्नोति । स्वयं श्रीमुख-वाण्या-

सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते ।
अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं मम ॥[१]

१. श्रीमद्भगवद्गीता

स 'भूतभ्यो मे प्रतिज्ञाऽस्ति यत् यदि कोऽपि जीवः एकवारमपि मौखिकतया मम शरणमाव्रजति तर्हि अहं तस्मै जीवाय सदा–सर्वथा निर्भयत्वं प्रददामि ।'

'आवृतिरसकृदुपदेशात्' इति वेदान्तसिद्धान्तानुसारं शरणागते आवृत्या आवश्यक्ता न भवति' | इत्थं भगवतः प्रतिज्ञा अन्यथा न भवति; कारणं ' रामो द्विर्नाभिभाषते '- रामो वारद्वयं न वदति । ग्रन्थोऽयं सार्ववर्णिकत्वेनापि महत्त्वं विदधाति यथा–

पठन् द्विजो वागृषभत्वमीयात्
स्यात् क्षत्रियो भूमिपतित्वमीयात् ।
वणिग्जनः पण्यफलत्वमीया–
ज्जनश्च शूद्रोऽपि महत्त्वमीयात् ॥[१]

अर्थात् इदं रामचरित्रं यदि ब्राह्मणः पठति तर्हि विद्वत्सु सर्वोच्चस्थानं प्राप्नोति । यदि क्षत्रियः पठति तर्हि राज्यं प्राप्नोति । यदि वैश्यः पठति तर्हि वाणिज्ये साफल्यं प्राप्नोति तथा शूद्रः स्ववर्गे उच्चासनं प्राप्नोति ।

---

१. वा०रा०बा०१/९९

वाल्मीकिमुनिरलौकिकतपसा परब्रह्मणोऽनुकम्पया च श्रुतीनां याथात्म्यं विज्ञाय तत्प्रचारावश्यकतामनुभूय सुबोधसरलसुरुचिपूर्णशैल्यां रामायणं व्यरचत् कारणं सामान्यजना अधिककालं गुरुगृहे स्थातुं वेदार्थञ्चावगन्तुं सब्रह्मचर्यं कठिनं परिश्रमं कर्तुं न प्रभवन्ति, अतः तादृग्जनेभ्यः आदिमहाकविमहर्षिवाल्मीकिः कमनीयकाव्यकलाज्ञानालङ्कृतं रामायणाख्यमतिमहनीयं महाकाव्यं जुगुम्फ।

संस्कृतसाहित्ये महर्षिवाल्मीकिकृतं रामायणम् "आदिकाव्यं" मन्यन्ते तथाऽदिकविर्वाल्मीकिरिति निःसंशयम्। कथा प्रसिद्धाऽस्ति यत् व्याघ्रबाणात्विक्षतक्रौञ्चाय विलपन्त्या क्रौञ्च्या करुणशब्दाः श्रुता ऋषिणा तदा अनायासं श्लोकमिदं निसृतम् –

मा निषाद प्रतिष्ठात्वमगमः शाश्वतीः समाः।
यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम्॥ (बाल०२/१५)

महर्षेः कल्याणमयीं वाणीं श्रुत्वा धाता समुपस्थितस्तत्र आज्ञापितश्च महर्षिः रामचरित्रं लेखनाय। रामायणस्य रचना अस्यैव प्रेरणाफलमस्ति। महर्षिवाल्मीकि अनुष्टुप्छन्दस्याविष्कारकः। उपनिषत्स्वप्यनुष्टुप् छन्दोऽस्ति किन्तु लौकिकसंस्कृते व्यवह्रियमाणस्य समाक्षरयुक्तस्य अनुष्टुप् छन्दस्य प्रथमप्रयोगस्तु वाल्मीकिना एव कृतः यत्र लघुगुरू सनियमौ सन्निविष्टौ।

आदिकविभगवतो वाल्मीकेः सरस्वती-निष्यन्दश्रीमद्रामायणं अखिलभूमण्डले आद्यकाव्यत्वेन विराजते। वेदानां वार्तास्तु भिन्ना, किन्तु लोके छन्द(पद्य)स्य निर्माणं तु प्रथमत्वेन वाल्मीकिना एव आरब्धम् । ऋषेः रचना तु आर्षरचना कथ्यते तथाऽपि "संहिता" पदं न अपितु "काव्यम्" इति पदं समलङ्कृतं रामायणेन। रसभावपूर्णता, मधुरता, चमत्कार-सारताऽऽदि ये ये गुणाः काव्यस्य उत्तमतायै आवश्यकाः भवन्ति ते सर्वेऽपि अस्मिन् महाकाव्ये विद्यमानाः। काव्यरचनाया उत्तरोत्तरविकासपथे कालिदासादिकवीनां कृतिसु याः याः विशेषताः प्रकटिताः ताः सर्वाः अत्र सन्ति। वस्तुतः कविभिर्विकसिताः याः विशेषताः सन्ति तासां मूलस्रोतः इदम्महाकाव्यमेव, एतदेवास्य वैशिष्ट्यम्।

वाल्मीकिरामायणम् ऋषिणा रचितं तथाऽपि "संहिता" इति नोच्यते अपितु काव्यमुच्यते। संहितायां इतिहासस्य आख्यायिकायाः वंशादिकस्य च अनुकीर्तनं भवति, किन्तु अस्मिन् महाकाव्ये एकस्यैव नायकस्य चरीत्रं आद्योपान्तं तथा वर्णितमस्ति यस्य तुलना अस्मिन भूमण्डले अशक्यैव। अद्यत्वे आलोचकाः काव्यस्य परीक्षा चरीत्र-चित्रणेन कुर्वन्ति। अनया दृष्ट्या श्रीरामायणं काव्यमेव न, अपितु जगत आदर्शकाव्यमस्ति। अस्मिन महाकाव्ये यत् यत् चरीत्राणां वर्णनमस्ति, तत्सर्वम् स्वस्वस्थाने सर्वजनाय आदर्शं सञ्जातम्। महानायकभगवतः श्रीरामचन्द्रस्य चरीत्रं प्रजापालने, धर्ममर्यादायां, शासनव्यवस्थायां च कियत् आदर्शं परिगण्यते इत्यत्र विस्तारः नापेक्षते। ते स्वयं प्रजायै कथयति –

स्नेहं दया च सौख्यं च यदि वा जानकीमपि ।
आराधनाय लोकस्य मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा ॥

‘अहं लोकस्य प्रसन्नतायै न केवलं स्नेहदयासमस्तस्वसुखान्येव, अपितु स्वप्राणप्रियां जानकीमपि त्यक्तुं व्यथितो न भविष्यामि ।’ इत्थं कथयितारः राजानः अस्मिन् संसारे कति? श्रीरामस्य अनेनैव आदर्शेन प्रभाविता प्रजा अपि कथयति–

न हि तद्भविता राष्ट्रं यत्र रामो न भूपतिः ।
तद्वनं भविता राष्ट्रं यत्र रामो निवत्स्यति ॥

‘यत्र रामः राजा नास्ति, तत् राष्ट्रं भवितुं नार्हति ; किञ्च तत् वनमपि राष्ट्रं भविता , यत्र राजा रामः निवासं करिष्यति ।’

श्रीरामायणस्य अपूर्वता न केवलं भारतखण्डे मन्यन्ते, अपितु कस्मिनपि भाषासाहित्ये रामकथायाः द्वितीयत्वं न दृश्यते। अस्यैव प्रभावः यत् समस्तजगति न कापि भाषा, यत्र रामकथायाः सम्पूर्णं वा अंशत अनुवादः न जातः स्यात्। अद्यत्वे ‘वैश्विक–साहित्य’ स्य चर्चा बहु श्रूयते। रामकथा हि वैश्विक–साहित्यमस्ति, यमधिकृत्य कवयः स्वकविताया आधारनिर्माणं कुर्वन्ति। कवीनां विषये उच्यते–

‘पादोपजीवी पदकोपजीवी छायोपजीवी सकलोपजीव्यः।’

कश्चन कविः अन्यकवेः चरणमेकं , कश्चन पदमेकम् एवं कश्चन छायामेव स्वीकृत्य कविर्भवति; किञ्च एतादृशोऽपि कवि भवति यः ‘सकलोपजिव्य’ स्यात्, अर्थात् यस्य अर्थान् आधारीकृत्य समस्त कवयः स्व–स्वरचनाः सुशोभयन्ति। तादृशः ‘सकलोपजिव्य’ कवि अस्मिन् जगति महर्षिवाल्मीकी एव।

महतामन्वेषकाणामयं मतमिदं यत् रामकथाऽऽधारेण यावन्तः ग्रन्थाः निर्मिताः, तावन्तः अन्यकथानकऽधारेण न । अद्भुतरामायणं–अभिनन्दकीरामायणं–बालरामायणमादि नैकानि रामयणानि सन्ति। अपरम् अनर्घराघवः–प्रसन्नराघवः–उन्मत्तराघवः–उत्तररामचरित्रं–महावीरचरित्रं–रामायणचम्पू–रघुवंशमाद्यनेकानि दृश्यश्राव्यकाव्यानि निर्मितानि, तथा अधुनाऽपि 'रामायणी कथा'दि निर्मीयते। कस्यचित वैदेशिकसमालोचकस्य व्यङ्ग्यं यत् भारतीयकवयः रामातिरिक्तं नायकम् एव न पश्यन्ति । किन्तु स न जानाति यत् तस्योत्तरं पूर्वमेव प्रदत्तमस्ति–

स्वसूक्तीनां पात्रं रघुतिलकमेकं कलयतां
कवीनां को दोषः स तु गुणगणानामवगुणः ।
यदेतैर्निःशेषैरपरगुणलुब्धैरिव जग–
त्यसावेकश्चक्रे सततसुखसंवासवसति ॥

'अत्र को दोषः कवीनां यत् स्वसूक्तीसु विषयरुपेण ते केवलं कोसल–राजकुमारमेव स्थापयन्ति; दोषस्तु तेषां गुणगणानाम्, यैः एकस्मिनेव स्थाने परस्परं मेलनलोभात् केवलं श्रीराममेव स्वसुखनिवासस्थानं निर्मितम्।'

किञ्च ओजस्वी तथोदात्तजीवननिर्माणाय रामायणे ये केऽपि आदर्शाः प्रस्तुताः वाल्मीकिना ते न केवलं भारतवर्षे एव मान्याः वाऽदरणिया, अपि तु समग्रविश्वस्य मानवसमाजाय प्रेरणादायकाश्च सन्ति। रामायणं महाकाव्यं

शाश्वतवादस्य उज्ज्वलमुदाहरणमस्ति । आसंसारे रामायणमेव धार्मिकं लोकभोग्यं महाकाव्यमस्ति। किञ्च सनातनधर्मस्य सर्वचरित्रग्रन्थेषु प्रधानतया रामायणमेव।

संसारे किमपि काव्यं लोकप्रियतायां रामायणस्य समतां कर्तुं न क्षमते, अत एव चास्य संस्कृतवाङ्मये सर्वाधिकमहत्त्वमस्ति। निर्माणकालादेव खल्वेतद् रामायणं काव्यरुपकादिनिर्माणप्रवृत्तानाम् विदुषां हृदयान्याचकर्ष ।

पठ रामायणं व्यास काव्यबीजं सनातानम्।

यत्र रामचरित्रं स्यात् तदहं तत्र शक्तिमान्॥

महाभारते तृतीयपर्वणि रामकथा रामायणाऽधारेण वर्णिता। अग्निविष्णुगरुडभागवतब्रह्माण्डपुराणेषु च रामायणानुसारेण रामस्य चरितं न्यबध्यत । भासकालिदासादयः प्राचीनाः कवयो रामायणस्याधमर्ण्यं स्वीकृतवन्तः। अश्वघोषप्रभृतयो बौद्धकवयोऽपि स्वकाव्यानि रामायणानुकृतिवारिभिरसिञ्चन्। जैनकविना विमलसूरिणा रामायणमुपजीव्य "प उ म चरिआ" नामको ग्रन्थो रचितः। बौद्धग्रन्थेष्वपि रामस्य वीर्याणि वर्णितानि वर्णितानि सन्ति। यव-मलद्वीपयोः साहित्येषु रामस्य चरितं दृश्यमानं भवति। भारतीयाधुनिकभाषासु सर्वप्रथमं रामायणं तामिलभाषायामनूदितम्। तुलसीदासेनापि वाल्मीकिरामायणमेवाश्रितमस्ति। संस्कृतवाङ्मयमेव किं भारतस्य काप्येतादृशी भाषा नास्ति यत्र रामायणस्यानुवादो न जातो स्यात्। रामायणस्यानुवादेन

वैदेशीक्या भाषा अपि आत्मानं धन्यं गण्यन्ते। किञ्च रामायणस्य महत्त्वे इदमपि प्रमाणं यदत्र वर्णिता विजयादशमी भारतवर्षे पर्वतां प्राप्ता, एवमेव रामायणवर्णिता दीपावली अपि सर्वत्र समादृता। तदित्थं रामायणस्य महत्त्वे तदीया लोकप्रियता प्रतीयते।

भारतीय समाजे अद्यापि यदि आचरणाय कस्यचित उदाहरणं दीयते तर्हि रामस्य एव कारणं तस्य जीवनं मानवसमाजाय प्रेरणास्पदं वर्तते ।

वाल्मीकिरामायणं जीवन–सभ्यता–संस्कृति–धर्म–आदर्श–चारित्र्य–नीति–व्यवहार–पवित्रता–दर्शन–शासन–मानवता–विचारपद्धति–मनोवृत्ति–गार्हस्थ्य–दाम्पत्यभाव–गौरव–स्वाभिमान–कर्तव्यादीनामनुपमविचारस्रोत अस्ति । प्रत्युत अस्मिन् महाकाव्ये इतोऽप्यधिकमस्ति ।

एतदेवकारणमस्ति यत् अस्य आदिकाव्यस्योपरि अनादिकालादेव प्राच्यभाषातत्त्वविदः, काव्यमर्मज्ञः, मनोविज्ञानशास्त्रिणः, दार्शनिकाः, वैज्ञानिकाः, कला–विशारदास्तथा योगिनः मुग्धाः सन्ति । वाल्मीकेः सुन्दररचनोपरि मुग्धः सन् प्रोफेसर ग्रिफ़िथमहोदयः स्व आङ्ग्ल–अनुवादस्य भूमिकायां कथयति–

“(१) संसार मे काव्यग्रन्थों की कमी नहीं; परन्तु आचरणकी पवित्रताका वाल्मीकि–रामायणमें जिस दृढता, मनोहरता और रसिकतासे निर्वाह हुआ है, वैसा अन्यत्र सुलभ नहीं ।

(२) काव्यसंसारमें यही एक ऐसा ग्रन्थ है, जो मानव–हृदयमें सौन्दर्य–पूर्णशैलीसे सत्यप्रेम उत्पन्न करने की शक्ति रखता है ।

(३) इसके अध्ययनसे हमे यह मालूम होने लगता है कि हमारे अन्दर उच्च विचार प्रविष्ट हो रहे हैं और हम कुछ-से-कुछ बनते जा रहे हैं ।

(४) सच तो यह है कि इसके पाठसे मानवता और श्रेष्ठताको समलङ्कृत करनेवाली सम्पूर्ण गुण-राशि हमारे सामने आ खडी होती है ।

(५) प्रभावोत्पादक शैलीमें मानव-समाजको धार्मिकशिक्षा प्रदान करना तो रामायणका मुख्य उद्देश्य है ।"[१]

(६) आदर्श मनुष्य-जीवनकी अलभ्य तस्वीर भी इसके अंदर हमें राम और सीताके चित्रणमें मिलती है ।

(७) मानव-जीवनके प्रत्येक पहलूपर कविने प्रकाश डाला है-वह भी बडी मनमोहक शैलीसे ।

(८) सारांश यह कि रामायण प्रत्येक समय, देश, व्यक्ति और विद्याकी वस्तु है ।

इत्थं न केवलं ग्रिफ़िथमहोदय एव रामायणोपरि मुग्ध अपितु युरोपखण्डस्य अन्यान्यविद्वांसोऽपि मोहिताः सन्ति । तेषां केचन उद्गाराः यथा-

१. इसकि टक्करका दूसरा ग्रन्थ साहित्य-संसारमें अबतक किसीने नहिं देखा ।

२. वाल्मीकि-रामायणको पढकर ही होमरने अपने काव्यग्रन्थ लिखे हैं ।

३. काव्य और नैतिकताका इतना मनमोहक समन्वय अन्यत्र नहीं पाया जाता ।

---

१. श्री रामनिवास शर्मा, (वाल्मीकिरामायणकी अद्वितीयता) वाल्मीकीय-रामायणाङ्क, गीताप्रेस-गोरखपुर

४. मानवीय कृतियोंमें इसका आसन बहुत ऊंचा है।

सर मोनियर विलियम्स तथा ए.ली.ली. द्वयोः महोदयोः क्रमशः सीतारामविषयकविचारान् पश्यामः । यथा–

(अ) शस्त्रास्त्र–सुसज्जित राम संसारके इतिहासमें अपना प्रतियोगी नहीं रखते ।

(आ) सीता वह सुललित चरित्र–चित्रण थी, जिसने कभी मानव अथवा देव–हृदयमें पैठकर कल्पना को जाग्रत किया था ।

अपरैकग्रन्थकारमतानुसारम्–**"आदिकवि महर्षि वाल्मीकिने अपने देश और कालको अपना काव्यरूपि कण्ठ दिया था । रामायण उसीका अमर सन्देश है ।"**

रविन्द्रनाथमहोदयेन एकस्मिन् स्थाने कथितं यत्–

"वाल्मीकि–रामायण आरती उतारने की वस्तु है, वह आलोचना–प्रत्यालोचनासे ऊपरकी चीज है ।"

नैतावदेव अपितु, वाल्मीकिरामायणं लोक–विस्मयकारकं क्षात्रधर्मस्य अन्यतमं जीवितं वाङ्मयमस्ति । तत्र क्षत्रियोचितं कार्यं, वीरोचिता स्पर्द्धा, सैनिकोचिता सफलता तथा मनुष्योचिता चिकिर्षा च दरीदृश्यते ।

एकेव रामः चतुर्दशसहस्रराक्षसान् हन्ति । संसारस्य महापराक्रमी रावणं तथा तस्य राक्षसीसाम्राज्यं नाशयति । वालिसदृशबलवन्तं नाशयित्वा तस्य दुर्धर्षाधिनायकतायाः प्रभावं समाप्तं करोति ।

लक्ष्मणस्तु कर्मवादस्य तथा वीरतायाश्च मूर्त्येवाऽस्ति ।

वाल्मीकीयरामायणं भारतीयवाङ्मयस्य आदिकाव्यमस्तीति तु सर्वे विद्वांसः मुक्तकण्ठैः स्वीकुर्वन्ति । रामायणस्य निर्माणं महाकाव्यस्य आदर्शान् सम्मुखिकृत्य नाऽभवत्, किन्तु स्वयं काव्यमिदं काव्यस्य आदर्शान् अजीजनत् । रामायणात् पूर्वं काव्यं वा तदादर्शं विषयिकी चर्चा न श्रूयते स्म । यद्यपि वेदेषु छन्दोबद्धमन्त्राणामुपलब्धिर्भवति, तत्र नैकप्रकारकालङ्काराः दृश्यन्ते, तथाऽपि तस्य काव्यत्वेन प्रसिद्धिर्नास्ति । वैदिककाले 'कवि' शब्दः त्रिकालदर्शी–ज्ञानी–सर्वज्ञाद्यर्थेष्वेव प्रचलित आसीत् । अद्यापि तेऽर्थाः अग्राह्याः न जाताः; तथापि रचनावैशिष्ट्येन कविकाव्ययोः यो विशिष्टार्थः हृदयङ्गमो भवति; सो वाल्मीकिरामायणपश्चादेवाऽभवत् । एतदेव प्रेक्ष्य साहित्यरीतिकाराः वक्तुं समर्थाः जाताः यत् अल्पबुद्धिमनुष्याय अपि सुगमतापूर्वकं पुरुषार्थचतुष्टयस्य प्राप्तिकारकं यदि किमपि साधनमस्ति तर्हि तत् काव्यमेवाऽस्ति । यथा–

"चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि । काव्यादेव............।[१]"

अस्मिन् जगति बहवः तादृशाः जनाः सन्ति ये दर्शनशास्त्रस्य जटिलविषयान् अवगन्तुम् असमर्थाः भवन्ति । ते 'तत्' 'त्वं' पदार्थयोरेक्यं कर्तुं अशक्ताः । 'जहल्लक्षणा' 'अजहल्लक्षणा' इत्यनयोः नाम श्रुत्वैव तेषां मस्तिष्के चक्रं भ्रमति । अन्तः करणस्य अशुद्धत्वात् श्रम–साध्यसाधनेषु तेषां प्रवृतिः न

---

१. (साहित्यदर्पण १ परि०)

(१) शार्ङ्गधरसंग्रहः

(२) साकेत - कवि मैथिलीशरण गुप्त

भवति । तादृशानां मनुष्याणाङ्कृते संसार–समुद्रं पारयितुमुपायोऽस्ति–भगवच्चिन्तनं, संतमहापुरुषचरित्राध्ययनञ्च । उक्तञ्च–

"यः पठेद् रामचरितं सर्वपापैः प्रमुच्यते ।"

"कविन्दुं नौमि वाल्मीकिं यस्य रामायणी कथाम्।

चन्द्रिकामिव चिन्वन्ति चकोरा इव साधवः॥ [१]

"राम तुम्हारा चरित स्वयं ही काव्य है।

कोई कवि बन जाय सहज संभाव्य है॥ [२]

"शताब्दियों पर शताब्दियां बीतती जाती हैं, परन्तु रामायण और महाभारत का पवित्र स्रोत नाममात्र को नहीं सूखता ।"(रवीन्द्रनाथ)

१.२. "रामायणे वर्णितविषयाः"

(रामायणे काव्यज्यौतिषतन्त्रादिविषयाः)

केषाञ्चित्तु दण्ड्यादिभिर्कविभिर्काव्यपरिभाषा रामायणलक्षणाऽधारिता वर्णिताः। [१] त्र्यम्बकराज मखानी महोदयेन तु सुन्दरकाण्डव्याख्यां प्राय सर्वे श्लोका रसालङ्कारयुक्तं मत्वा काण्डनाम्न सार्थकता प्रदर्शिताऽस्ति। महदाश्चर्यं यत् आदिकविना प्राक्तनकाव्यग्रन्थमदृष्ट्वैव साहाय्यमस्वीकृत्य च सर्वोत्तमं काव्यं निर्मितम्। रामायणे प्राकृतिकचित्रणं तु सुन्दरमस्त्यैव, संवादः सर्वाधिकः सुन्दरः। हनुमतो वार्तालापकुशलता सर्वत्र दृश्यमाना भवति। श्रीरामस्य प्रतिपादनशैली, दशरथस्य संभाषणपद्धति, किमधिकं कुत्रचित्तु रावणस्य कथनमपि अतिसुन्दरं प्रतीयते। अत्र ज्यौतिषशास्त्रस्य परमप्रमाणमङ्गीकृतमस्ति यथा त्रिजटायाः स्वप्नं, श्रीरामस्य यात्राकालिकमूहुर्तविचारः,विभीषणद्वारा लङ्कायां अपशकुनानां प्रतिपादनादि ज्योतिर्विज्ञानं ज्ञापयति समर्थयति च। श्री रामो यदा अयोध्यातः सम्पद्यते तदा नवग्रहा समवेत भवन्ति-

'दारुणाः सोममभ्येत्य ग्रहाः सर्वे व्यवस्थिताः ।[२]

तदनन्तरं लङ्कायुद्धं भवति।

---

(१) त्र्यम्बकराज मखानी (सुन्दरकाण्डव्याख्या)

(२) वाल्मीकिरामायणम् (अयोध्याकाण्ड ४१-११)

दशरथः श्रीरामं ज्यौतिर्विद्सूचितस्वानिष्टफलादेशं वर्णयति-

अवष्टब्धं च मे राम नक्षत्रं दारुणग्रहैः ।[१]

आवेदयन्ति दैवज्ञाः सुर्याङ्गारकराहुभिः ॥

युद्धकाण्डे रावणमृत्युसमयस्य ग्रहस्थितिरपि ध्यातव्याऽऽस्ति। युद्धकाण्डैव एकनवतितमे सर्गे आयुर्विज्ञानस्य तथा अष्टादशतमे सर्गे राजनीतेः एवञ्च त्रिसप्ततितमे सर्गे तन्त्रशास्त्रस्यमद्भूतं वर्णनं प्राप्यते। अत्र रावणमेघनादौ महातान्त्रिकौ प्रदर्शितौ स्तः। मेघनादस्य सर्वविजयः तन्त्रमूलकोऽस्ति। यदा मेघनादो जीवितकृष्णछागस्य बलिमर्पयति तदा तप्तकाञ्चवदग्नेर्दक्षिणावर्तशिखाः तद्विजयं सूचयति - "प्रदक्षिणावर्तशिखस्तप्तकाञ्चनसन्निभः।" **(६/७३/२३)**

दशाननोऽपि महातान्त्रिकोऽस्ति, तस्य ध्वजोपरि नरशिरकपालस्य (तान्त्रिकं) चिह्नमासीत्, किन्तु रावणपराभवादिद्वारा ऋषिभिर्वाममार्गस्य बलिमांससुरादिक्रियाणामसमीचीनता प्रदर्श्यते। गौस्वामि तुलसीदासेनापि "तजि श्रुति पंथ बाम मग चलहीं, (अयोध्या-१६८-७/८), "कौल कामबस कृपन बिमूढा"(लङ्का) आदिभिर्वाममार्गस्य खण्डनं कृतमस्ति। इत्थं रामायणे ज्यौतिषतन्त्रायुर्वेदशकुनादिनां प्राचीनता ज्ञायते। वस्तुतः परमास्तिकस्येयमेव दृष्टिर्भवति। धर्मशास्त्राय तु ग्रन्थोऽयं परमप्रमाणमस्त्यैव, अन्यैतिहासिकविषयाः अपि प्रचुरतायां सन्ति। अर्थशास्त्रस्य, व्यवहाराचारस्य तथा कुशलमार्गस्यापि प्रदर्शनमस्ति।

---

(१) वाल्मीकिरामायणम् (अयोध्याकाण्ड ४-१८)

(२) वाल्मीकिरामायणम् (अयोध्याकाण्ड १६८ - ७/८)

रामायणे दार्शनिकत्वम्

महर्षिवाल्मीकेरद्भुतमहाकाव्ये अन्यान्यमाहात्म्ये च तस्य तपस्यैव हेतुरस्ति। "तपः स्वाध्यायनिरतं तपस्वी वाग्विदां वरम्" इति "तप"शब्देनैव आदिकाव्यस्य शुभारम्भो भवति तथा प्रथमार्द्धे ही द्विवारं "तप"शब्दो दृष्टिपथमायाति। वस्तुतः"तपस्वी" शब्देन महर्षिणा एकदृष्ट्या स्वजीवनवृत्तं प्रकटितमस्ति। महर्षिणा तपसैव ब्रह्मणः साक्षात्कारः कृतः, रामायणदिव्यकाव्यत्वस्य आशीर्वादः प्राप्तस्तथा रामचरीत्रस्य दर्शनमपि कृतम् । अनन्तरं विश्वामित्रस्य विचित्रतपवर्णनम्, गङ्गाऽवतरणे भगीरथस्याद्भुततपस्या,चूलीऋषितपस्या, भृगुऋषितपस्याऽऽदीनां वर्णनं प्राप्यते। एतेषां मतानुसारं स्वर्गादिसर्वसुखभोगादीनां मुलं तप एवास्ति। किमधिकं , रावणादीनां राज्यसुखशक्त्यादीनां मूलमपि तपः। श्रीरामस्तु शुद्धतपस्वीरस्ति। तपस्वीनामाश्रमं प्रविश्य श्रीरामस्तत्र वैखानसबालखिल्यसम्प्रक्षालमरीचिप-पत्राहारीउन्मज्जकपञ्चाग्निसेवीवायुभक्षिजलभक्षीस्थण्डिलशायीआकाशनिलयी-ऊर्ध्ववासीतपस्वीः पश्यति। एते सर्वे जपे लीनाः। सम्भवतः एषाम्मुनीनां जपः "श्रीराम"मन्त्र स्यात्, कारणं मुनिष्वेतेषु अधिकांशः श्रीरामं दृष्ट्वैव स्वशरीरं योगाग्निषु परित्यजन्ति। वस्तुतः काव्यविधिना कान्तासम्मितमधुरवाण्या च महर्षिवाल्मीकेरयमेव दार्शनिकोपदेशोऽस्ति। तन्मूलतत्त्वं इत्थं पवित्रतपूर्वकतपोनुष्ठानेन ईश्वराराधना तथा धर्माचरणमेवास्ति।

रामायणे भौगोलिकत्वम्

रामायणस्य भुगोलसम्बन्धिनि बहून्यनुसन्धानानि जातानि। कल्याणस्य रामायणाङ्क, कनिङ्घमस्य एन्शेन्ट डिक्श्नरी, श्री देः ज्योग्राफिकल डिक्शनरी आदिषु बह्वनुसन्धाममभवत्। बहुभिः स्वतन्त्रलेखाः लिखितास्सन्ति। लन्दनदेशस्य "एशियाटिक सोसायटी जर्नल" मध्येऽपि एकः लेखः प्रकाशितः। पं.गिरीशचन्द्रस्यवेद धरातलेऽपि काचितुत्तमा सामग्री लभ्यते। लङ्काविषयेबहवः प्रबन्धा सन्ति। सर्वेश्वरस्य एकस्मिन् लेखाङ्के "मालद्वीपम्" लङ्कारुपेणोद्घोषितमस्ति। धर्मारण्यम् अद्यत्वे गया नाम्ना विख्यातः। कुशनाभस्य कन्याकुब्जत्वात् महोदयनगरं कान्यकुब्जेन प्रसिद्धं जातम्। ग्रन्थेऽस्मिनन्यान्यपि बहूनि विवरणानि प्राप्यन्ते । **द्वितीयोऽध्याये रामायणे वर्णितभौगोलिकतत्त्वम् विशदं विवेचयिष्ये ।**

रामायणे राजनीति, मनोविज्ञानञ्च

रामायणानुशिलनेन वाल्मिकेः उच्चराजनीतिपरिचयो भवति। तत्पुरतो अन्यराजनीतिकविचाराः तुच्छफलप्रदाः प्रतीयन्ते। वातात्मजस्तु साक्षान्नीतिमूर्तिरिव। विभीषणस्य आगमनावसरे श्रीरामः सर्वानुमतिं स्वीकर्तुं प्रयतते, तदा सुग्रीवः सशङ्कः परिभाषते यदयं शत्रुर्भ्राताविभीषणः न जाने कथं इदानीमस्माकं सेनायां प्रविष्टुमिच्छति। सम्भवेद्यदवसरं प्राप्य यथा उलुकः काकान् विनिहन्ति तथैवास्मानपि हन्येत्। प्रकृत्या राक्षसोऽस्ति, अस्य को विश्वासः? शत्रुप्राप्तसहायता सर्वदा शङ्कनीया स्यात्। अङ्गदेनापि

प्रायः इत्थमेवोक्तम्।

जाम्बवन्तेनापि अदेशकाले आगतं विक्ष्य शङ्का प्रकटिता। शरभेन गदितं यत् एनं परितः गुप्तचराः भवेयुः। अश्विपुत्रमैन्दनेन भणितं यत् प्रश्न-प्रतिप्रश्नौत्तरैः भावज्ञानं भवेदस्य। किन्तु हनुमता एतादृशं खण्डनं कृतम् यत् अद्यापि अभूतपूर्वमस्ति।

श्रीरामस्य नीतिमत्ता,साधुता,सद्गुणसम्पन्नता च सर्वोपर्यस्ति किन्तु लक्ष्मणोऽपि न न्युनः। स पूर्वमेव मारीचं राक्षसं घोषयित्वा सावधानं करोति। सीतां नैकवारं कथयति यत् श्रीरामोपरि नास्ति सङ्कटं किन्तु भवत्युपरि एव सङ्कटं दृश्यते। सर्वमिदं राक्षसीमायाऽऽवृत्तमित्यादि। इत्थमेव विभीषणस्यापि वचनानि ध्यातव्यानि प्रतीयन्ते।

रामायणे रामचरित्रस्यादर्शता

महर्षिवाल्मीकिना स्वकाव्यकलायाः प्रदर्शनाय यत्पात्रमाधारीकृतम् तस्य रामस्य चरित्रमेव तादृशं यत्तदाधारीकृत्य कोऽपि कविः साफल्यमासादयेत्, यथोक्तं साकेते-

राम ! भवच्चरित्रं स्वयमेव काव्यमस्ति।[1]

कोऽपि कवि भवेत् सहजसम्भाव्यमस्ति॥

वाल्मीकिरामायणं नितान्तहृद्यं सातिशयशिक्षाप्रदं च भूत्वा रसास्वादसुखपिण्डप्रदानद्वारेण विनेयान्विनयति। श्रीराम आदर्शभ्राता आदर्शपतिः आदर्शपुत्रः आदर्शशासकः आदर्शमनुष्यश्चासीदिति समर्थयितुमेव रामायणं निरमीयत, तत्रसफलमप्यभूत्। रामो वनं गत्वाऽपि भरतोपरि सन्देहं न चकार, लक्ष्मणोपरि विपदुपनिपाते स्वप्राणाँस्तृणाय मेने इत्यादिना तदादर्शभ्रातृता, सीतां परित्यज्यापि तदनुरागाग्नौ तिलशः स्वमजुहोदिति तदादर्शपतित्वं, पितुराज्ञयोपनतं प्रकृतिभिरनुमोदितमपि राज्यं तत्याजेदिति तदादर्शपुत्रता, रामराज्यमधुनाऽपि आदर्शराज्यपर्यायतामापन्नमिति तदादर्शशासकता व्यवहारमात्रेण च तदादर्शमनुष्यता प्रतीतेति सर्वथा विस्मयावहं चरित्रं श्रीरामस्य।

---

[1] कवि मैथिलीशरण गुप्त

१.३."रामायणस्य कर्ता–उद्भवः–स्वरुपम्"

रामायणस्य कर्ता

संस्कृतवाङ्गमयस्य साहित्यं हि अतिविस्तीर्णं महनीयञ्चास्ति।संस्कृतभाषाया साहित्यं विश्वस्य शीर्षस्थभाषासाहित्येषु स्वकीयं विशिष्टं स्थानं अलञ्चकार। अकारणमेव नोपलब्धं स्थानमिदं संस्कृतभाषायै, अपि तु भारतदेशज्ञानमनीषीणामेकान्तज्ञानजिज्ञासाकारणात् फलस्वरुपमिदमुच्चासनं प्राप्तम्; एते ते महर्षयः ये स्वगृहधनमोहमेव न वरन् आत्मनाम,आत्मकीर्तिञ्च विहाय निरवारण्येषु आजीवनं महत्कृतिनिर्माणायैव यापितवन्तः, कारणेनेनैव अद्यत्वे तेषां ज्ञानप्रवणात्मानां दैहिकव्यक्तित्वं यद्यपि कालस्य अपरिमितावलिभिरावृत्तम्, किन्तु तेषामुज्वलयशोगाथा भूम्याकाशाभ्यां सह सदाशयरुपत्वेन वर्तमानमेव न परञ्च भविष्यं यावत् अक्षुण्णा भविष्यतीति निस्सन्देहम्। येषां वास्तविक नाम्नाऽपि वयमनभिज्ञास्तेषां व्यक्तित्वबोधसङ्केतनामेवावशिष्टमधुना तादृश आसीत् स वाल्मीकिमुनिस्तथा तादृश्यैव तदमरकृती रामायणम्। रामायणस्य अस्तित्वं बहुप्राचीनमस्ति। वेदब्राह्मणारण्यकोपनिषदादिषु भारतीयसाहित्यस्यप्राचीनग्रन्थेषु च सर्वत्र रामायण्स्य व्यापकता वर्तते।

स्वार्थलिप्साभोगादीच्छानां प्रत्यौदासिन्यं तथा फलमनिच्छन् सत्कर्मे प्रवृत्तिरेव मानवीयश्रेष्ठतायाः प्रतिकमस्ति । एतादृशमनुष्यो धनं तु अनिच्छत्येव यशसप्युपेक्षते । तादृशमहाविभूतिषु महाकविवाल्मीकिरस्ति । महर्षिवाल्मीकिना राम कालीनभारतवर्षस्य सम्पूर्णं चित्रं स्वकृत्यां चित्रितमस्ति । महर्षिवाल्मीकिः देशस्य

विभिन्नराज्यानां विषये, तत्कालीनस्थितिर्विषये , प्राणिनां विषये , विभिन्नजातीनां सभ्यतासंस्कृतिराजनीत्यादिविषयानां च विवेचनं कृतवान् किन्तु स्वविषये वा स्वकालकुलव्यक्तित्वादिविषये संकेतमात्रमपि न दत्तवानस्ति । स्वविषयिकीनिर्लिप्ततायाः कारणेन महर्षिः महानादर्शस्त्वस्त्येव किन्तु तेषां जीवनवृत्तान्तमस्माकं कृते अद्यावधि शोधविषयत्वेनैव तिष्ठति । तथापि मम विषयः रामायणावलम्ब्यस्त्यतः तस्य रचयिता महर्षिवाल्मीकेः जीवनकालसम्बन्धिविचारः प्रस्तूयते । महर्षिवाल्मीकिकालस्य संस्कृतेः, सभ्यतायाः, आर्थिकसामाजिकधार्मिकस्थितेश्च परिज्ञानाय न तत्कालिनः कश्चनशिलालेखः वाऽन्या काचित् साहित्यसामग्री प्राप्यते नैवेतिहासोऽपि । वाल्मीकिरामायणमेवैकमात्रप्रामाणिकग्रन्थो विद्यते परिशिलनाय । अस्तु, रामायणे निर्दिष्टसामग्री एवम् आलचकैः प्रस्तुतप्रमाणानुसारमादिकविवाल्मीकेः कालस्तथा जीवनविषयकविचारं प्रस्तौतुमुत्सहे ।

वाल्मीकेः रामायणे तत्कालस्तथाजीवनसम्बन्धितानि संकेतानि निम्नलिखितानि प्राप्यन्ते –

(१) बालकाण्डे प्रथमसर्गे उल्लेखोऽस्ति यत् स्वकालीन सर्वश्रेष्ठ गुणोपेत नरस्य विषये मुनिवरो वाल्मीकिः नारदम् अपृच्छत् –

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे ।

महर्षे त्वं समर्थोऽसि ज्ञातुमेवंविधं नरम् ॥[१]

हे महर्षे ! अहं श्रोतुमिच्छामि, एतदर्थं मे बहूत्सुकताऽस्ति । भवान् तादृग्नरं

१. वा०रा० १/१/१-५

ज्ञातुं समर्थः अतः मां बोधय ।

(२) नारदो वाल्मीकिं कथयति यत् राजारामः श्रेष्ठगुणोपेतस्तथेदानिं राज्यारुढोऽस्ति –

"इक्ष्वाकुवंशप्रभवो रामो नाम जनैः श्रुतः ।

नियतात्मा महावीर्यो द्युतिमान् धृतिमान् वशी ॥[१]"

इक्ष्वाकुवंशोत्पन्नः एकः तादृश पुरुषोऽस्ति यो जनेषु 'रामे'ति नाम्ना विख्यातः अस्ति । सैव जितमनः, महाबलः , धैर्यधरः , जितेन्द्रियश्च ।

(३) नारदस्य कथनमस्ति यत् रामः कोव्यधिकगवां दानं कृत्वा ब्रह्मलोकं गमिष्यति –

गवां कोव्ययुतं दत्त्वा ब्रह्मलोकं प्रयास्यति ।[२]

महायशस्वीरामः कोव्ययुतं गवां ब्राह्मणेभ्यः दत्त्वा ब्रह्मलोकं गमिष्यति ।

(४) नारदस्य देवलोकप्रस्थानानन्तरं वाल्मीकिः तमसातटं प्राप्नोति यत्तटं गङ्गासमीपमासीत् –

---

१. वा०रा० १/१/१–८

२. वा०रा० १/१/९५

३. वा०रा० १/२/३

स मुहूर्तं गते तस्मिन् देवलोकं मुनिस्तदा ।

जगाम तमसातीरं जाह्नव्यास्त्वविदुरतः ॥[१]"

नारदस्य देवलोकगमनानन्तरं किञ्चित्काले एव महर्षिवाल्मीकिः गङ्गायाः समीपस्थं तमसातटं प्राप्तवान् ।

रामायणस्य श्रवणं नवाह्ना करणीयमित्यर्थे नारदस्य वचनं ध्यातव्यं भवति यत् –

"श्रृणु रामायणं विप्र यद् वाल्मीकिमुखोद्गतम् ।

नवाह्ना खलु श्रोतव्यं रामायणकथामृतम् ॥[२]"

वस्तुतः वाल्मीकिना मानवसमाजस्य पुरतः तादृशं धर्मचरित्रं संस्थापितमस्ति येन समाजस्य सदा दिग्दर्शनं भविष्यति । आदिकविना श्रेष्ठसमाजनिर्माणाय कृतिरियं प्रस्तुता अस्माकं पुरतः । उक्तञ्च–

"वरं वरेण्यं वरदं तु काव्यं

संतारयत्याशु च सर्वलोकम् ।

संकल्पितार्थप्रदमादिकाव्यं

श्रुत्वा च रामस्य पदं प्रयाति ॥[३]

---

१. वाल्मीकिरामायणम् १/२/३

२. वाल्मीकिरामायणस्य माहात्म्यम् २/२८

३. वाल्मीकिरामायणस्य माहत्म्यम् १/२८

(५) ब्रह्मणः प्रेरणया वाल्मीकिना रामचरित्रस्य रचनां चकार –

रामस्य चरितं कृत्स्नं कुरु त्वमृषिसत्तमः ।

धर्मात्मनो भगवतो लोके रामस्य धीमतः ॥

वृत्तं कथय धीरस्य यथा ते नारदाच्छ्रुतम् ।[१]

मुनिश्रेष्ठ ! त्वं श्रीरामस्य सम्पूर्णं चरित्रं वर्णय । बुद्धिमतां वरिष्ठः भगवान् श्रीरामः जगत्यस्मिन् उत्कृष्टधर्मात्मा धीरपुरुषश्चास्ति । त्वया नारदमुखात् यत् श्रुतं तदनुसारं तच्चरित्रं वर्णय ।

(६) वनवाससमये सीतासहितरामलक्ष्मणौ वाल्मीकेः आश्रमं अगच्छताम् । तत्र वाल्मीकिना तेषां बहुमानं विदितम् –

इति सीता च रामश्च लक्ष्मणश्च कृताञ्जलिः ।

अभिगम्याश्रमं सर्वे वाल्मीकिमभिवादयन् ॥

तान् महर्षिः प्रमुदितः पूजयामास धर्मवित् ।

आस्यतामिति चोवाच स्वागतं तं निवेद्य च ॥[२]

सीतासहितरामलक्ष्मणौ प्रणम्य महर्षिवाल्मीकेः आश्रमं प्रविष्टवन्तौ । सर्वे तच्चरणारविन्देषु नताः । धर्मज्ञः महर्षिः तेषामागमनेन प्रसन्नमनसा सर्वेषामादरसत्कारं चकार ।

---

१. वा०रा० १/२/३२–३३

२. वा०रा० २/५६/१६–१७

(७) रामायणस्य उत्तरकाण्डे वाल्मीकेः निवासस्थानस्य निर्देशोऽस्ति । महर्षिः गङ्गापारे तमसातटसमीपस्थाश्रमे निवसति स्म –

गङ्गायास्तु परे पारे वाल्मीकेस्तु महात्मनः ।

आश्रमो दिव्यसंकाशस्तमसातीरमाश्रितः ॥[१]

(८) वाल्मीकिः राजादशरथस्य सखेति विख्यातः –

राज्ञो दशरथस्येष्टाः पितुर्मे मुनिपुङ्गवः ।

सखा परमको विप्रो वाल्मीकिस्समहायशाः ॥[२]

(९) रामेण परित्यक्ता सीता वाल्मीके आश्रमं प्राप्ता –

आश्रमान्तेषु च मया त्यक्तव्या त्वं भविष्यसि ।

राज्ञः शासनमादाय तथैव किल दौहृदम् ॥[३]

महाराजस्य आज्ञया भवत्या अपि इच्छां मत्वा अहमाश्रमं भवतीम् त्यक्ष्यामि इत्यवदत् लक्ष्मणः ।

(१०) शत्रुघ्नः वाल्मीकिआश्रमं प्रस्थितवान् –

स गत्वा गणितान् वासान् सप्ताष्टौ रघुनन्दनः ।

वाल्मीकाश्रममागत्य वासं चक्रे महायशाः ॥[४]

---

१. वा०रा०७/४५/१७

२. वा०रा०७/९७/१६

३. वा०रा०७/४७/१४

४. वा०रा०७/७१/३

महायशस्वी रघुकुलनन्दनः शत्रुघ्नः यात्रां सम्पाद्य मार्गे सप्ताष्टौ परिगणितस्थानेषु विश्राम्य वाल्मीकिमुने आश्रमं प्राप्तवान् रात्रौ स्थितवान् च ।

(११) वाल्मीकेराश्रमे संरक्षणे च सीता स्वपुत्रान् अजीजनत् । सीतापुत्रौ कुशिलवौ वाल्मीकिः रामचरितं अशिक्षयत् तथा रामसभायां सीतां प्रति रामस्य विश्वासं समुत्पादितवान् –

इयं दाशरथे सीता सुव्रता सुव्रता धर्मचारिणी ।

अपवादात् परित्यक्ता ममाश्रमसमीपतः ॥[१]

हे दशरथनन्दन ! सीतेयमुत्तमव्रतपालनकर्त्री धर्मपरायणा चास्ति । भवद्भिर्लोकोपवादभयात् ममाश्रमसमीपं परित्यक्ता ।

(१२) वाल्मीकिः प्राचेतस (वरुणस्य पुत्रः)आसीत् –

प्रचेतसोऽहं दशमः पुत्रो राघवनन्दन ।

न स्मराम्यनृतं वाक्यमिमौ तु तव पुत्रकौ ॥[२]

रघुकुलनन्दन ! प्रचेतायाः दशमपुत्रोऽहं न जाने कदाऽनृतं मे मुखान्निसृतम् । सत्यं वच्म्यहम् उभाविमौ तव सुतौ स्तः ।

---

१. वा०रा०७/९६/१६

२. वा०रा०७/९६/१९

(१३) वाल्मीकिः बृगुवंशीय आसीत् –

संनिबद्धं हि श्लोकानां चतुर्विंशत्सहस्रकम् ।

उपाख्यानशतं चैव भार्गवेण तपस्विना ॥[१]

तेन तपस्वीकविना (भार्गवेण) निर्मिते महाकाव्ये एकशतमुपाख्यानेन सहितचतुर्विंशतिसहस्राणि श्लोकानि सन्ति ।

इत्थं वाल्मीकिविषये विदूषां वैमत्यमपि दृश्यते । तेषां जीवने यद् परिवर्तनं जातं तदेव समाजस्य कृते प्रेरणास्पदं आशास्पदं च वर्तते । यदि कश्चन पुराकाले कुमार्गगामी अपि ईश्वरसानिध्यात् स्वजीवनसार्थक्यं प्राप्नोति तर्हि वयमपि अस्माकं जीवनं सार्थकं कर्तुं शक्नुमः । अयमेव सन्देशः वाल्मीकिवृत्तस्य ।

---

१. वा०रा०७/९४/२६

रामायणस्य उद्भवः

ॐ तपः स्वाध्यायनिरतं तपस्वी वाग्विदां वरम्।[१]

नारदं परिपप्रच्छ वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवम्॥

महर्षिवाल्मीकिः कष्टप्रदसमाधिना परमपुण्यराशिमर्जितवान्, तया पुण्यराशिणा परमात्मा प्रसन्नोऽभूत्। परमात्मना देवर्षिनारदः वाल्मीकिनिकटगमनाय प्रेषितः। भगवदाज्ञया स्वसंनिधिमागतदेवर्षिं सविधिं समर्च्य वाल्मीकिमहर्षिरपृच्छत्-

को न्वस्मिन् साम्प्रतं लोके गुणवान् कश्च वीर्यवान्।[२]

धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च सत्यवाक्यो दृढव्रतः ॥

चारित्रेण च को युक्तः सर्वभूतेषु को हितः।[३]

विद्वान् कः कः समर्थश्च कश्चैक प्रियदर्शनः॥

आत्मवान् को जितक्रोधो द्युतिमान् कोऽनसूयकः।

कस्य बिभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे॥[४]

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतुहलं हि मे।

महर्षे त्वं समर्थोऽसि ज्ञातुमेवंविधं नरम्॥[५]

---

(१) वा.रा. बाल. १-१/२/३/४/५

देवर्षे ! साम्प्रतेऽस्मिन् मर्त्यलोके को गुणवान्, वीर्यवान्, धर्मज्ञः, कृतज्ञः, सत्यवक्ता, दृढव्रती, अनिन्द्यः सर्वस्पृहणीयः, चरीत्रसम्पन्नः, प्रजारञ्जनसमर्थः, सकलजीवहितैषी, महाविद्वान्, मदनादपि सुन्दरः, स्वाधीनमना, क्रोधादिविहीनः, यस्य देहकान्तिं द्रष्टुम् सकलजीवा उत्कण्ठाः स्युः, रणाङ्गणे क्रुद्धे सति यस्य सम्मुखं न कोऽपि देवस्तिष्ठेत् तादृशः को पुरुषः? तं महापुरुषं विदितुं महतीच्छाऽस्ति मे। हे देवर्षे ! भवान् तादृशपुरुषरत्नं विज्ञातुं नितरां सक्षमः। महर्षिवाल्मीकेः प्रश्नानुसन्धाने देवर्षिणा सम्पूर्णरामगुणस्तथाऽत्यन्त- संक्षिप्तरामचरित्रं प्रसन्नतया श्रावितम्। महर्षिणा पूजितः सत्कृतश्च देवर्षि व्योमपथा देवलोकं प्रस्थितवान्। देवर्षेः गमनानन्तरं महर्षिः मुहूर्तमेकं स्वकीयाश्रमे स्थित्वा स्नानादिकमाध्याह्निककृत्यर्थं स्वशिष्यभरद्वाजेन सह तमसानदीमव्रजत्। तत्र महर्षिणा प्रसन्नावस्थायां दम्पतीरुपं विचर्यमाणं क्रौञ्चयुगलं दृष्टम्। तस्मिनेको नरक्रौञ्चः पापात्मना व्याधेन हतः। सरुधिरं लुण्ठितं भूमिस्थञ्च नरक्रौञ्चं मृतं दृष्ट्वा क्रौञ्ची करुणया क्रन्दनं कृतवती। क्रोञ्चेः करुणक्रन्दनं श्रुत्वा मुनेः करुणाहृदि महती शोकानुभूतिरभवत्। सैव करुणरसमयशोकरुपश्लोकः महर्षेः मुखारविन्दात् संस्कृतसाहित्यस्यप्रथमश्लोकत्वेन लोककल्याणार्थं प्रादुर्भूतः।

मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः।
यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम्॥[1]

अन्तर्यामिप्रेरणया श्लोकमुच्चरन् महर्षिहृदि चिन्ता प्रकटिता यत् पक्षीशोकोद्विग्नेन मया किम्वुक्तमेतद्!, अयश्करमिदमभूत्। इत्थं विचार्य महर्षिणा सत्यसङ्कल्पकारणात् श्लोकवाक्यं शिष्यमश्रावयत्।

1- वा.रा.बा.२–१५

(१) महाभारतवर्णितस्य कस्यापि पात्रस्य रामायणे नाम नोपलभ्यते, महाभारते तु रामकथा वर्णिता लभ्यते। महाभारतस्य सप्तमपर्वणि लङ्काकाण्डगतं पद्यद्वयं प्राप्यते, अतो महाभारतात् प्राचीनं रामायणम्।

(२) रामायणीया रामकथा कियता परिवर्तनेन दशरथजातकनाम्ना जातकग्रन्थाङ्गभावं गता यस्मिन् पालिभाषयानूदितं रामायणं रामायणीयं पद्यं प्राप्यते।

(३) दशरथेन मृगयायां श्रवणकुमारोऽन्धतापससूनुर्हत इति रामायणकथा सामजातके वर्ण्यते।

(४) बौद्धसाहित्यविशेषज्ञः सिल्वाँलेवि महोदयः स्पष्टमभिप्रैति यत् सद्धर्मस्मृत्युपस्थाननाम्नो बौद्धग्रन्थविशेषस्य मूलेन रामायणेनावश्यं भवितव्यम्।

(५) याकोबिमहोदयो भाषाविज्ञानद्वारा रामायणस्य बौद्धकालपूर्वत्वमाह।

एभिः सर्वैरपि प्रमाणै रामायणस्य बुद्धपूर्वकालिकता सिद्धयति।

(६) रामायणे द्वयोरेव स्थलयोर्यवनपद श्रूयते, तयोरेवोपलब्ध्या बेबरमहाशयो यद्रामायणस्य यवनसकाशाद् गृहीतकथामूलकत्वमुक्तवाँस्तद्यवनपदघटितयोस्तयोः पद्ययोः प्रक्षिप्ततां समर्थयमानेन याकोबिमहोदयेन निपुणं दूषितमेव।

(७) रामायणे कोसलराजधानी अयोध्या आख्यायते। बौद्धजनैः यवनैः पतञ्जलिना चापि कोसलराजधानी साकेत इत्युच्यते, अतः सिद्धयति यत् अयोध्याया अभ्युदये वर्तमाने साकेतेति नामकरणात् पूर्वमेव रामायणं व्यरच्यत।

(८) जैनकविना विमलसूरिणा प्राकृतभाषानिबद्धे स्वीये "प उ म चरिआ" नामके ग्रन्थे "रामचरितं" वर्णितम्। "प उ म चरिआ" ६२ ई० समयेऽरच्यतातो रामयणं ततः प्राचीनम्।

(९) पाटलिपुत्रस्य प्रतिष्ठापनमजातशत्रुणा ५०० ई०पू० समये कृतम्, रामायणे

शोनगङ्गासङ्गममतिक्रम्य पुरः सत्यपि रामे पाटलिपुत्रस्य नामापि न श्रूयते, तेन स्पष्टम् प्रतीयते यद् रामायणं ५०० ई०पू० समयतः पूर्वकालिकम्।

(१०) बालकाण्डे विशाला मिथिला च इति द्वे नगर्यौ पृथक् पृथक् राजद्वयाधिकृते वर्ण्येते। ऐतिहासिकाः वदन्ति यत् उभे प्रागुक्ते नगर्यौ बुद्धकालात् प्रागेव वैशालीति नाम्ना एकनगरीत्वं गते, अतोऽप्यस्य रामायणस्य बुद्धपूर्वकालिकत्वमायातम्।

(११) रामायणे भारतस्य नानानरपतिशासितानेकलघुराज्यविभक्तत्वं वर्ण्यते इयं च दशा भारतस्य बुद्धपूर्वकाल एतावर्त्ततातोऽपि रामायणस्य बुद्धपूर्वकालिकता समायाता।

(१२) रामायणस्य सम्बन्धे बेलफुर नामा पाश्चात्यपण्डितः- "Cyclopaedia of India" Vol. III नामके ग्रन्थे लिखति – Rama of the Solar line of Hindu Chronology is, however, placed by Brahmins 867 – 102 B.C., between the silver and brazen ages. But he has been variously supposed to have lived 2022 B.C. Jones, 950 Hamilton and 1100 Todd, and according to Bently he was one year old in 960 B.C. born in sixth April 961 B.C Ram preceded Krishna but as their historians Valmiki and Vyasa, who wrote events they witnessed, they were contemporaries, it could not have been many years."

एभिः सर्वैरपि प्रमाणैरिदं सिद्धं यद्रामायणं खीष्टपूर्वपञ्चमशतकात्पूर्वमेव कदाचित् प्रणीतं न तु ततोऽर्वाक्। पाणिनीकृतव्याकरणलक्षणहीनभाषाघटिततत्त्वमपि रामायणस्य सिद्धान्तमिमं पोषयति।

"रामायणस्य स्वरुपम्"

महर्षिवाल्मीकी रामायणे षडाधिकैककाण्डपञ्चशतसर्गेषु चतुर्विंशतिसहस्राणि श्लोकानि व्यरचत्। रामायणे चतुर्विंशतिः सहस्राणि श्लोकानामिति तत् चतुर्विंशतिसाहस्रीसंहितापदेनभिधीयते।

चतुर्विंशत्सहस्राणि श्लोकानामुक्तवानृषिः।
तथा सर्गशतान्पञ्च षट्काण्डानि तथोत्तरम्॥ [१]

यावन्ति अक्षराणि गायत्रीमन्त्रे तावत्सहस्रपरिमाणं रामायणमिति दृढम्। इदमपि प्रत्यक्षसिद्धं यत् प्रतिसहस्रतमश्लोकादौ गायत्रीमन्त्रस्य एकैकमक्षरं प्राप्यते। एतच्च पाठभेदादिकं नापतेदिति बुद्धया कृतं स्यादिति सम्भाव्यते।

सप्तैतानि काण्डानि यथा -

बालकाण्डं

अयोध्याकाण्डं

अरण्यकाण्डं

किष्किन्धाकाण्डं

सुन्दरकाण्डं

युद्धकाण्डं तथोत्तरकाण्डञ्च।

अत्र कोश्ठकमाध्यमेनवाल्मीकिरामायणस्य काण्डसर्गयोः विवरणं दीयते ।

---

१. वाल्मीकिरामायणम् (बालकाण्ड–४/५)

काण्डनाम	सर्गसङ्ख्या
१. बालकाण्डम्	७७
२. अयोध्याकाण्डम्	११९
३. अरण्यकाण्डम्	७५
४.किष्किन्धाकाण्डम्	६७
५. सुन्दरकाण्डम्	६८
६. युद्धकाण्डम्	१२८
७. उत्तरकाण्डम्	१११

बहवो विद्वांसः उत्तरकाण्डं बालकाण्डस्य कियन्तमंशं च प्रक्षिप्तं मन्यन्ते। बालकाण्डस्य प्रथमे तृतीये च सर्गे या विषयसूची वर्तते तत्रोत्तरकाण्डवर्णिता बालकाण्डगततदंशवर्णिताश्च विषया नायान्तीति च तेषां तादृशोक्तौ हेतुरुच्यते "याकोबि"महोदयस्तु अयोध्याकाण्डमारभ्य युद्धकाण्डान्तं काण्डपञ्चकमेव वाल्मीकिकृतं मन्यते। लङ्काकाण्डस्यान्ते ग्रन्थः समाप्त इव प्रतिभाति। उत्तरकाण्डवर्णितार्थानां सूचना च प्राक्तनकाण्डेषु नायातीति "जैकोबी" महोदयस्य कथानके मूलम्। अथापि उत्तरकाण्ड तृतीय ई०पू० शतकात् प्राक्तनमेव सम्भवति, यतोऽत्रत्य एकः श्लोकः ई०पू० तृतीयशतकनिर्मिते दशरथजातके पालिभाषयानूदितं प्राप्यते।

रामायणस्य अनेकानि संस्करणानि प्राप्यन्ते-

(१) बम्बईतः प्रकाशितं देवनागरी संस्करणम्, उत्तरभारते विशेषतः प्रचरितम्।

(२) बङ्गीयं संस्करणम्, लोकनाथटीकासहितम्, जी०गोरेसीयो-महाशयः संस्करणमिदं प्रकाशितवान्, इटालियनभाषायां रामायणस्यानुवादं च कृतवान्। समयः-१८४८-१८६७ ई०।

(३) काश्मीर संस्करणम्, डी०ए०वी कालेज-लाहोरस्यानुसन्धानकार्यालयात् प्रकाशितम्। अस्य प्रचारो भारतस्य पश्चिमोत्तरभागे विशिष्य वर्तते।

(४) दक्षिणभारतसंस्करणम्, इदं संस्करणम् देवनागरीसंस्करणेन सह मिलतीव।

प्रथमसंस्करणत्रये पर्याप्तभेदो लभ्यते, तत्र कतमं संस्करणं मूलरामायणानुकूलमिति कथयितुं न शक्यते।

रामायणस्य टीकाकाराः

वाल्मीकीय रामायणस्य महत्त्वं न केवलं काव्यदृष्ट्यैव अपि तु विभिन्नवैष्णवसंप्रदायेषु उपास्यत्वेनापि ग्रन्थोऽयं महत्त्वपूर्णः। अतः रामायणमाश्रित्य अनेके व्याख्याग्रन्थानां रचना भिन्न-भिन्नयुगेषु कृताऽस्ति विद्वद्भिः। मध्ययुगे रामायणस्य लोकप्रियता एतावत्यधिकाऽसीत् यत् तस्मिन् युगे न्यूनातिन्यूनदशटीकाः विरचिताः, याः व्याख्यादृष्ट्या विशेषगुणोपेताः सन्ति । आसां टीकानां संक्षिप्तपरिचयः प्रदीयते –

(१) रामानुजीय–

प्राचीनव्याख्यासु रामानुजस्य व्याख्या नितान्त –प्रसिद्धाऽस्ति। अयं वाधूलगोत्रीयः, वरदार्यस्य पुत्र आसीत् । रचनाकालः १४०० ईस्वी समीपम्।

(२) सर्वार्थसार–

व्याख्येयं हारीतगोत्रीय वेंकट कृष्णाध्वरेः– (वेंकटेषयज्वनः) अस्ति। रचनाकालः १४७५ ईस्वी समीपम्।

(३) रामायण–दीपिका–

वैद्यनाथदीक्षितस्येयं विख्यातव्याख्याऽस्ति । अयं "स्मृतिमुक्ताफल" नाम्नो धर्मग्रन्थस्यापि रचयिता। अनेन स्वव्याख्यायां सर्वार्थसारटीकाया अप्युद्धरणं कृतमस्ति। अतः अस्याः रचनाकालः १५०० ईस्वीयान्ते मन्यन्ते ।

(४) बृहद्विवरण - लघु–विवरण–

ईश्वर दीक्षितेन प्रणिते इमौ टीके रामायणोपरि । प्रथमव्याख्याकालः १५१८,द्वितीयव्याख्याकालः१५२५ ।

(५) तीर्थीय वा रामायणतत्त्वदीपिका–

टीकेयं महेश्वर तीर्थस्य नाम्नानुसारं "तीर्थीय" अभिधीयते। व्याख्येयं पाठस्य संशोधने तथा पदानां व्याख्यार्थकरणे महाप्रामाणिका मन्यन्ते। अस्या रचनाकालः १७०० ईस्वी समीपम्।

(६) रामायण–भूषण–

रचयितुः स्वनामगोविन्दराजस्यानुसारं व्याख्येयं "गोविन्दराजीय" नाम्नाऽपि प्रसिद्धा । प्रत्येककाण्डाय व्याख्याकारेण भिन्न–भिन्न नामानि प्रदत्तानि। काण्डक्रमानुसारं यथा–मणिमञ्जीर, पीताम्बर, रत्नमेखल, मुक्ताहार, श्रृङ्गारतिलक, मणिमुकुट, तथा रत्नकिरीट । इयं टीका प्रामाणिका पाण्डित्यपूर्णा चास्ति ।

(७) वाल्मीकिहृदय–

इयमत्रिगोत्री अहोबलविरचिता टीका। यस्यां गोविन्दराजस्य मतम् अनेकेषु स्थानेषु उद्धृतमस्ति। रचनाकालः १५७५ ईस्वी तः १६२५ ईस्वी समीपम् ।

(८) अमृतकतक वा कतक–

अस्याः प्रसिद्धटीकायाः रचयिता माधवयोगी । अयं गोविन्दराजस्य पश्चाद्वर्ती टीकाकारः। कतकटीकायां रामायणस्य विषमस्थलानां विवेचनाऽस्ति। अस्य टीकाकारस्य पाण्डित्यं परं श्लाघनीयमस्ति। रचनाकालः १६५० ईस्वी तः १७२५ ईस्वी समीपम्।

(९) रामायणतिलक–

सर्वाधिकलोकप्रिया व्याख्याऽस्तीयम्। श्रृङ्गेरपुरस्य विसेनवंशीय राजा रामवर्मा एव अस्या प्रणेता। अनेन अध्यात्मरामायणोपर्यपि व्याख्या कृताऽस्ति। समयः १८०० ईस्वी उत्तरार्धः।

(१०) रामायण–शिरोमणि

रामायणस्य टीकेयं वंशीधरस्य तथा शिवसहायस्य सम्मिलिता रचना। इयं प्रयागस्य त्रिवेणितटे विरचिता व्याख्या। रचनाकालः १९२१ ईस्वी समीपम् ।

(११) मनोहरा–

बङ्गदेशीयः लोकनाथ चक्रवर्ती अस्या रचयिता। पाठसंशोधनं महती विशेषता। रचनाकालः १८६५ ईस्वी मन्यते।

(१२) धर्माकूतम्–

इयं रामायणस्य आलोचनात्मकव्याख्याऽस्ति, यस्यां टीकाकारेण बहूभिः प्रमाणैः प्रतिपादितं यत् रामायणं वेदस्य तथा धर्मशास्त्रीयशिक्षोपदेशानां प्रतिपादकं ग्रन्थरत्नम्। अस्याः रचयिता त्र्यम्बक मखी अस्ति। रचनाकालः १७०० ईस्वी उत्तरार्धः।

इतः परं रामायणोपरि बहव्यः लघ्व्यः टीकाः वर्तन्ते। याः प्रसङ्गावलम्बिन्यः वा पद्यावलम्बिन्यः। इत्थं रामायणस्य व्याख्यानानुशीलनानां दीर्घा परम्परा, या रामायणस्य महत्त्वं प्रभावञ्च बोधयति।